

Den medeltida stadsdelen Sanden

En av de största arkeologiska stadsundersökningarna i landet genomfördes 1995 i Vadstena. Undersökningen berörde tio senmedeltida stadsgårdar, bebyggelse från tiden före stadsbildandet samt grundmurar till olika delar av Vadstena slott. Förutom den stora undersökningsytan på 4 000 kvadratmeter är undersökningen unik genom att vi vet exakt vilket år som bebyggelsen försvann. Stadsbebyggelsen, som existerade under en period av knappt 150 år, avhystes år 1544 då området exproprieras inför Gustav Vasas planerade slottsbygge. Byggnaderna från ett hundratal gårdar demonterades och flyttades till andra tilldelade tomter. Undersökningsresultaten har gett oss en ny spännande bild av den medeltida stadsbonds vardag.

Vadstena – en kort historik

Staden Vadstena ligger i Östergötlands västra del vid Vätterns strand. Staden som är den yngsta av Östergötlands sex medeltida städer fick sina stadsprivilegier år 1400. Stadsbildningen var ett resultat av birgittinerklostrets etablering år 1368. I och med etableringen började en stadsbebyggelse växa fram. Vid mitten av 1400-talet var den cirka 17 hektar stora ytan, innanför den kring-

gärdande vallgraven, sannolikt fullt bebyggd. En ny vallgrav som grävdes på 1460- eller 1470-talet utvidgade stadsområdet till ungefär det dubbla. Även om inte hela området var bebyggt, utan till en del utgjordes av odlingsmark, visar detta på bebyggelsens kraftiga expansion under stadens första hundra år. Ett 20-tal stenhus från den medeltida bebyggelsen är bevarade än i dag. Dessa utgörs av bland annat rådhus, biskopshus, kungsgård, kloster och klosterkyrka samt ett flertal handelsbodar.

Vadstena, som låg i ett bördigt jordbruksområde och var en viktig knutpunkt i handeln, kom framförallt att bli ett mäktigt andligt centrum. Denna ställning innehade staden fram till reformationen i början av 1500-talet.

Vadstena före staden

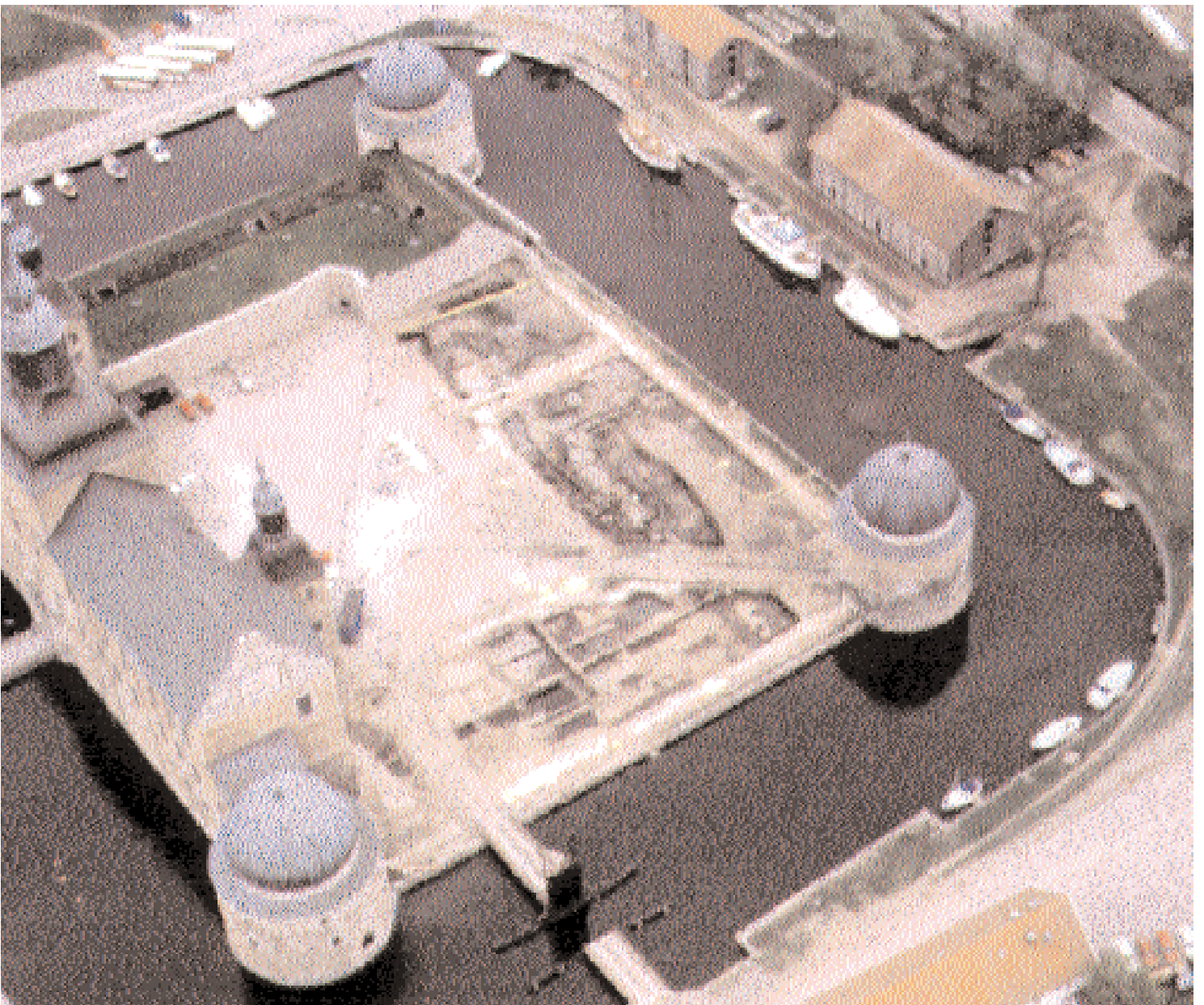
Arkeologiska undersökningar i Vadstena har visat på en tidig närvaro av såväl kyrka som kungamakt. Från år 1268 finns ett brev utfärdat av Birger Jarls bror Elof på Vadstena gård. Detta, samt ytterligare uppgifter i det skriftliga materialet, vittnar om att folkungaätten hade en kungsgård i Vadstena. Enligt ett testamente från år 1346 skänkte nämligen kung Magnus Eriksson och

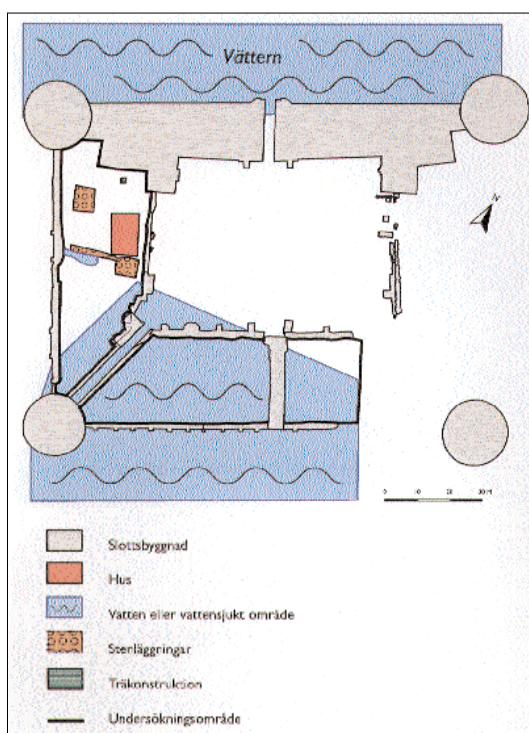
drottning Blanka denna Vadstena gård i avsikt att inrätta ett kloster. Vid utgrävningar intill S:t Pers kyrka (Röd-tornet) har murrester från en romansk 1100-talskyrka påträffats. Kanske var kyrkan ursprungligen uppförd som en gårdskyrka till Vadstena gård men kom senare att bli socknens kyrka. Vadstena by, som föregick staden, bör ha legat på den åsrygg som i dag utgör Skänningegatan och där också kyrkan och kungsgården låg vid samma tid.

Vid utgrävningarna på borggården undersöktes en bebyggelse samtida med dessa. Byggnadskicket var mycket enkelt med takbärande grova stolpar nedsatta i grävda hål i marken. Detta skiljer sig från den yngre bebyggelsen där husen hade uppförts på en stensyll.

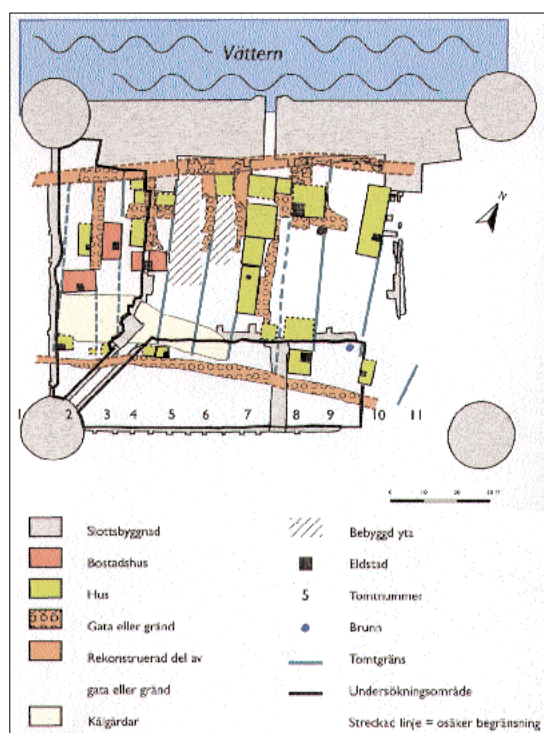
På en stenlagd gårdsplan vid ett av husen låg ett djurben med inristade

Slottet sett från ovan år 1995 med den pågående arkeologiska undersökningen i området för de två avtäckta slottsvallarna.

Tv. Plan över den äldsta bebyggelsen (1100-1200-tal) i förhållande till 1500-talsslottet.

Th. Plan över den yngsta bebyggelsen. Det var denna bebyggelse som revs ner till grunden inför den då beslutade slottsbyggnationen år 1544.

runor, keramik, matavfall i form av djurben, en spelbricka och en kam. Fynden pekar mot en ordinär lantgårdsbebyggelse, men om den ingått i Vadstena by vet vi inte.

En stadsdel växer fram

Under 1400-talets förra del expanderade stadsbebyggelsen ut till stadsdelen Sanden. I området fanns då redan den vallgrav som kringgärdade staden. De utstakade tomterna markerades med smala diken och flätverksstaket. Tomterna var ca 10–14 meter breda och 60–70 meter långa. De sträckte sig ner mot Sjögatan som löpte utmed Vätterns strand. Inåt land fick ett en meter tjockt fyllnadslager av jord läggas ut, i ett vattensjukt område, innan bebyggelsen kunde uppföras där.

När vi kommer fram till slutet av 1400-talet har bebyggelsen på de tio undersökta gårdarna tätat. Stadsgårdarna var bebyggda med en rad av hus

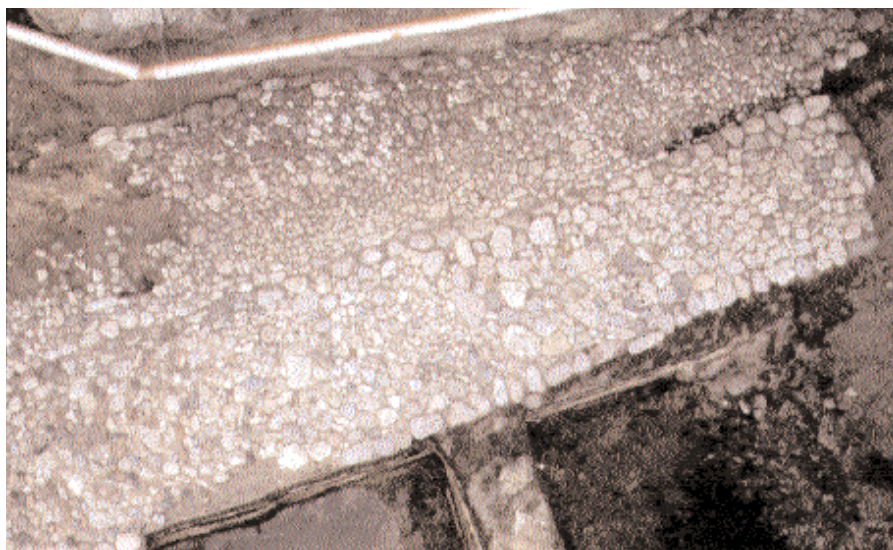
Runristat ben med otydlig sammanställning av runorna. Runristningen har utförts av en ej skrivkunnig person.

utmed en gränd som mynnade ut i Sjögatan. Bostadshuset låg längst bort från gatan. Bakom bostadshuset fanns kålgården (trädgårdslandet), vilken fortsatte fram till en ekonomibebyggelse av skiftande slag utmed en bakre gata. Gatan, som kunde undersökas till en längd av drygt 100 meter, fortsatte i riktning mot rådhuset. Längs med gatan hade ett kraftigt plank byggts på 1480-talet. Detta kan sättas i samband med det

yngre försvarsverk som stadens invånare lät bygga runt staden.

Spåren av bebyggelsen utgjordes av syllstensgrunder till ett 40-tal hus med golvbeläggningar av trä, lera, sten eller tegel och eldstadsfundament i sten. I ett ugnsfundament hade en katt murats in, troligen för att blidka de onda makter som kunde föra olycka över huset. En hästskalle nedlagd i en stenläggning vid ett annat hus kan ha haft samma syfte. Även stenlagda gårdsytor,

Ett parti av den stenlagda Sjögatan. Det stenfria partiet till höger i bild tillhör en annan tomt än den stenlagda delen. Tomtägaren har tagit med sig stenen i samband med avhysningen från området. Personen flyttade troligen till en närbelägen tomt och hade användning av stenarna på sin nya tomt.

Hus med stor ugn av tegel. Rummet som ansluter till ugnöppningen var försett med stengolv på grund av eldfaran, medan det i det andra rummet fanns ett trägolv. Kanske inrymde huset ett bageri.

gator och gränder undersöktes. Gatubeläggningen skiftade mellan de olika tomterna eftersom varje tomtägare själv ansvarade för underhållet av det gatuparti som löpte utmed den egna tomten. Gatubeläggningen utmed en tomt utgjordes av kasserat byggnadsmaterial och redskap i trä!

Verksamheter i stadsgårdarna

I äldre skriftligt material från år 1545 finns en förteckning över de trettio tomter som indrogs till kronan för att ge plats för slottsbygget i en första etapp. Genom dessa och andra samtida notiser får man fram att gårdarna ägdes av herremän, kungen, klostret, hantverkare, en änka med flera. Vissa gårdar anges bara som 'kålgård' eller 'ladugård'.

På många stadsgårdar har det funnits kålgårdar. Analyserade fröer från odlingsjorden visar att man odlat bland

annat palsternacka och lin. Andra arter som till exempel bolmört kan ha odlats i medicinskt syfte.

I en av byggnadernas ugn påträffades en stor mängd frön från havre, korn och vete. Troligen har man rostat fröna i ugnen eller bakat bröd.

På en av tomterna har en smed varit verksam. Metallslag, ämnesjärn och halvfärdiga knivar visade detta. I en annan stadsgård experimenterade en alkemist. Ämnena antimon, arsenik, nickel, kobolt, tenn, koppar och zink gav som legering ett guldliknande utseende. Slagger och legeringar med denna ämnessammansättning låg utströdda på tomten tillsammans med en del verktyg. Nickel och kobolt är två grundämnen som upptäcktes först 250 år efter det att vår alkemist i Vadstena experimenterat med dem!

Resultaten från undersökningen har gett oss mycket ny kunskap om den medeltida människans liv. Detta kom-

mer under året att presenteras i en undersökningsrapport och ett flertal artiklar från Riksantikvarieämbetet. ■

Rikard Hedvall

Rikard Hedvall är 1:e antikvarie vid Riksantikvarieämbetet UV Öst i Linköping och har under åren 1994–98 varit projektledare för ett flertal undersökningar i stadsdelen Sanden vid Vadstena slott.

I en stenbrunn hade en fint täljd sked tappats ned.

Ovan. Ett flertal nedgrävda trätunnor påträffades på bakgårdarna mot Storgatan. Kanske användes de vid kompostering av avfallet.

T.v. Undersökningsområdet i den västra vallen sett från Sjögatan i norr. Ungefär så här såg det ut när de sista invånarna hade lämnat området och slottsbyggarna anlände. Längst ner till vänster syns en stenlagd gårdsplan. De andra stenkonstruktionerna utgör fundament till eldstäder. Stenraderna är husens syllstensgrunder. Bakom dessa byggnadsfragment syns det mörka kålgårdsområdet.